

Ewa Kaźmierczyk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7989-3515>

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny

email: ewaa.kazmierczyk@gmail.com

Struktura demograficzna ludności wyznania rzymskokatolickiego powiatu proszowickiego w końcu XVIII wieku

Demographic Structure of the Population of the Roman Catholic Denomination in the County of Proszowice at the End of the 18th Century

Abstrakt

W artykule przedstawiono analizę struktury demograficznej ludności rzymskokatolickiej powiatu proszowickiego na podstawie spisów Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego z lata 1790–1792. Wykorzystana podstawa źródłowa pozwala na wiarygodne przedstawienie populacji wsi oraz miast dużego powiatu województwa krakowskiego, uwzględniając płeć, wiek i stan cywilny ludności. Umożliwia także dokonanie porównań z innymi obszarami Rzeczypospolitej.

Abstract

The article presents an analysis of the demographic structure of the Roman Catholic population in the County of Proszowice on the basis of the censuses carried out in the years 1790–1792 by the Civil-Military Order Commission [Polish: *Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa*] of the Cracow Voivodeship. Thanks to the available sources it is possible to reconstruct the population of villages and towns of a big county of the Cracow Voivodeship, according to their sex, age and marital status. It is also possible to compare those results with other regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej z lat 1790–1792 stanowią dobre źródło do badań demograficznych nad społeczeństwem u schyłku istnienia Rzeczypospolitej. Zawierają sporo informacji: o liczbie ludności, płci, wieku, służbie, powiązaniach rodzinnych, co pozwala prowadzić badania nad strukturami demograficznymi dużych obszarów, rodziną i gospodarstwem domowym epoki preindustrialnej. Niestety same spisy zachowały się tylko dla części obszaru dawnej Rzeczypospolitej, chlubnym wyjątkiem jest tutaj zespół dotyczący całego województwa krakowskiego (z wyjątkiem księstwa siewierskiego). Dodatkowo są one obciążone pewnymi błędami, często charakterystycznymi dla materiałów masowych tego okresu (niedoszacowanie ludności zwłaszcza żydowskiej, skupienia wieku)¹. Niemniej to właśnie spisy Komisji pozwalają zanalizować w najpełniejszy sposób struktury demograficzne pod koniec XVIII wieku. Wcześniejszy spis Poniatowskiego dla diecezji krakowskiej nie zawiera danych o wieku (jedynie podział na ludność do lat 10 i powyżej) czy stanie cywilnym. Z tego względu każda kolejna praca powstała w oparciu o wspomniane źródła, uzupełnia wiedzę o społeczeństwie Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.

W niniejszym artykule skupię się na analizie ludności wyznania rzymskokatolickiego powiatu proszowickiego, który stanowił najludniejszy obszar województwa krakowskiego. Materiały Komisji były już wcześniej wykorzystywane przez historyków, głównie do badań nad rodziną i gospodarstwem domowym, przy okazji wspominano też o strukturze demograficznej². Warto jednak zauważyć, że rzadko zajmowano się całościowym omówieniem większego terytorium, a z województwa krakowskiego skupiono się jedynie na Krakowie i pojedynczych parafiach lub miasteczkach³.

¹ Szersza krytyka podstawy źródłowej została przeprowadzona w artykule: Ewa Kaźmierczyk, „Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych – przykład powiatu proszowickiego”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 38 (2016), 2: 73–101. Autorka omówiła tam m.in. skupienia wieku w spisach dla powiatu proszowickiego, dokładność danych dla poszczególnych parafii itd., stąd nie ma potrzeby powtarzać zawartych tam ustaleń w niniejszym artykule, jako że dotyczą tej samej tematyki.

² M.in.: Julian Janczak, „Dom, gospodarstwo i rodzina wiejska w Wieluńskim u schyłku XVIII wieku”, w: *Celem nauki jest człowiek. Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*, red. Piotr Franaszek (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000), 117–129; Michał Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku* (Warszawa: Krupski i S-ka, 1998); Cezary Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998); Włodzimierz Obraniak, „Oblicze demograficzne wsi wieluńskiej w epoce Sejmu Wielkiego”, *Studia Demograficzne* 16 (1968): 109–122; Radosław Poniat, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVII do końca XIX wieku* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014); Mikołaj Szoltyssek, *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and Analyses* (Bern: Peter Lang, 2016).

³ Mateusz Wyźga, *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2011); Jerzy Stanisław Kozik, Mateusz Wyźga,

Informacje zawarte w źródle determinują w dużej mierze treść pracy. Sami komisarze, zgodnie z wytycznymi zawartymi w konstytucji sejmowej, pozyskiwali dane odrębnie dla katolików i innowierców (w tym wypadku Żydów). Znalazło to odzwierciedlenie w strukturze źródła: katolików spisywali plebani, zawsze według miejscowości w ramach parafii, podczas gdy Żydów mieli za zadanie spisać właścicieli (ekonomowie, zarządcy itp.) dóbr. Z tego względu ci ostatni nie kierowali się podziałem parafialnym, a osobą właściciela, mamy więc do czynienia głównie ze spisami z poszczególnych miejscowości bądź kluczy dóbr. Przeprowadzona poniżej analiza opiera się wyłącznie na jednym źródle, któremu niestety też daleko do jednolitości – spisy dotyczące niektórych parafii, np. Skalbmierza czy Pałeczniczy, są dużo bardziej dokładne niż inne. Dokonując z kolei analizy wieku ludności, nie sposób nie brać pod uwagę skupień wieku, na co zwrócono uwagę już wcześniej⁴. Niewątpliwie porównanie wyników spisów z metrykami parafialnymi dałoby wymierne rezultaty pozwalające na ocenę rzeczywistej wartości zebranego materiału dla powiatu proszowickiego. Analiza tego typu nie powinna dotyczyć jednak jednej wybranej parafii, a kilku lub kilkunastu⁵, co czyni ją niezwykle czasochłonną i trudną w realizacji.

Powierzchnia całego powiatu wynosiła 801,86 km². W powiecie proszowickim istniało w tym czasie siedem miast: Proszowice, Słomniki, Brzesko Nowe, Działoszyce, Skalbmierz, Koszyce i Wawrzeńczyce. Spisy ludności katolickiej w powiecie proszowickim wymieniają 31 904 osoby z 29 parafii⁶. Nie zachowały

Przy wielkiej drodze. Gmina Igołomia-Wawrzeńczyce od wieków średnich do współczesności (Igołomia-Wawrzeńczyce, 2012).

⁴ Kaźmierczyk, „Spisy Komisji”, 86–91. Mikołaj Szołtysek przeanalizował zagadnienie skupień wieku m.in. w spisach Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej dla o wiele większego obszaru na podstawie bazy CEURFAMFORM, gdzie podkreślał konieczność ostrożnej analizy źródeł, ale także doświadczenie spisujących duchownych Kościoła katolickiego, który od ponad stu lat pracował na podobnych formularzach, tworząc *status animarum*. Mikołaj Szołtysek, „Age Heaping and Digit Preference in Eighteenth-century Poland-Lithuania: Who Was Rounding off Their Age, and Why”, w: *Studies on Family and Household in Preindustrial Poland*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kukło (Białystok: Institute for Research of European Cultural Heritage, 2015), 190–195.

⁵ Już sama analiza skupień wieku dla parafii prowadzi do wniosku, że dokładność materiału spisowego znacznie się różniła. W dodatku staranność w wykonaniu spisu, objawiająca się podziałem na gospodarstwa domowe w obrębie domu (np. parafia Prandocin) czy zaznaczeniem przynależności do kmieci, zagrodników itp., podawaniem wieku małych dzieci w miesiącach i tygodniach, mogła towarzyszyć znacznym skupieniom wieku (Prandocin – indeks Whipple’a 306, Kazimierza Wielka – 274). Wybór właściwej parafii, której porównanie z metrykami przyniosłoby rzeczywiste efekty, jest tym trudniejsze.

⁶ Właściwie z 28, jeśli wziąć pod uwagę, że Koszyce były w tym czasie kościołem filialnym w parafii witowskiej. Niemniej w materiałach Komisji mowa jest o „parafii koszyckiej” i spis jej dotyczący ma odrębny charakter.

się spisy dla parafii Brzesko Stare, Igołomia i Koniusza⁷. Dodatkowo spis parafii gorzkowskiej jest zniszczony w takim stopniu, że jego szczegółowa analiza nie ma sensu. Wiek w spisach został podany przy 99,8% ludności. Braki dotyczą jedynie 73 osób, w większości ze wsi, jednak są one tak nieliczne, że nie mają wpływu na obraz populacji według płci i wieku.

W całym powiecie było nieco więcej kobiet niż mężczyzn (16 111 w stosunku do 15 793, czyli kobiety to 50,5% ogółu). Ta przewaga rośnie w mieście, gdzie kobiety stanowią 52,8% mieszkańców, co nie jest zaskakujące, gdyż praca w mieście była dla nich łatwiej dostępna. Taka przewaga kobiet jest charakterystyczna dla małych miast, w przeciwieństwie do dużych ośrodków, gdzie była ona znacznie wyraźniejsza⁸. W skali całego powiatu współczynnik feminizacji wynosił 102, w miastach był wyższy (112).

Wskaźnik maskulinizacji dla całej populacji, jak i grupy 0–4 lat, może wskazywać na niedoszacowanie ludności męskiej (98 mężczyzn na 100 kobiet). Jednak przyjmowana w demografii historycznej norma 105–107 chłopców na 100 dziewczynek może zostać zauważona dopiero przy dłuższym okresie obserwacji⁹. Wartość ta bowiem zawsze jest poddana wyraźnym, niekiedy dużym fluktuacjom. Poza tym spisy odnotowują jedynie osoby żyjące w danym wieku, podczas gdy podana norma dotyczy liczby urodzeń.

Tabela 1. Struktura płci według wieku oraz współczynniki maskulinizacji ludności powiatu proszowickiego w latach 1790–1792 (liczby bezwzględne)

Wiek	Miasto			Wieś			Ogółem		
	M	K	M/K	M	K	M/K	M	K	M/K
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	1	–	×	70	79	89	71	79	90
1	70	60	117	454	434	105	524	494	106
0–4	236	246	96	1 731	1 764	98	1 967	2 010	98
5–9	237	263	90	1 691	1 703	99	1 928	1 966	98
10–14	225	215	105	1 456	1 365	107	1 681	1 580	106
15–19	176	215	82	1 333	1 355	98	1 509	1 570	96
20–24	131	193	68	1 116	1 415	79	1 247	1 608	78

⁷ Powierzchnia powiatu proszowickiego po wyłączeniu tych trzech parafii wynosiła 711,65 km².

⁸ Cezary Kukło, „Struktura demograficzna małego miasta polskiego w końcu XVIII wieku: przykład Radziejowa na Kujawach”, w: *Gospodarka – społeczeństwo – ustrój. Studia dedykowane Profesorowi Stefanowi Cackowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestą piątą rocznicę pracy naukowej*, red. Krzysztof Mikulski (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997), 108.

⁹ Cezary Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009), 133.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
25–29	153	179	85	950	1 145	83	1 103	1 324	83
30–34	145	225	64	1 186	1 400	85	1 331	1 625	82
35–39	140	139	101	799	784	102	939	923	102
40–44	200	182	110	1 336	1 028	130	1 536	1 210	127
45–49	98	88	111	571	388	147	669	476	141
50–54	111	127	87	686	651	105	797	778	102
55–59	50	52	96	178	184	97	228	236	97
60–64	63	75	84	333	309	108	396	384	103
65–69	22	16	138	80	69	116	102	85	120
70–74	27	44	61	158	150	105	185	194	95
75 i powyżej	23	21	110	111	89	125	134	110	122
Razem	2 037	2 280	89	13 715	13 799	99	15 752	16 079	98

Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; obliczenia własne.

Miasteczka powiatu¹⁰ były bardziej sfeminizowane niż wsie, ale nie była to różnica znacząca. Dla miast powiatu proszowickiego dysponujemy małymi rzędami wielkości w porównaniu ze wsią, stąd też jakiegokolwiek analizy należy traktować ostrożnie.

Współczynniki feminizacji dla miast powiatu proszowickiego mieściły się w zakresie 101–121. Nie było miasta, w którym kobiety nie miałyby przewagi liczebnej, podczas gdy na wsi była ona niewielka lub mężczyźni byli liczniejsi. Można więc uznać, że obok czynników związanych z niedoszacowaniem poszczególnych płci i czynnikami biologicznymi istniała jednak także charakterystyczna różnica w proporcji płci między wsią a miastem. Przewagę tego typu można wytłumaczyć migracją kobiet z wsi do miast, która w wieku XVIII była już obserwowana¹¹.

W społeczeństwie staropolskim żyli głównie ludzie młodzi. Jedną trzecią populacji zarówno w mieście, jak i na wsi stanowiły dzieci do lat 15, przy czym w mieście istniała nieznaczna przewaga dziewczynek. Średni wiek dla ogółu populacji wynosił niecałe 25 lat, był nieco wyższy dla mężczyzn niż kobiet. Niższa od średniej mediana (22 lata) wskazuje, że rozkład wieku miał charakter asymetryczny, a tym samym większość populacji była jeszcze młodsza – 50% wszystkich kobiet i mężczyzn nie skończyło odpowiednio 22 i 23 lat. Najwyższy podany

¹⁰ Zgodnie z typologią ze względu na kryteria demograficzne w powiecie proszowickim istniały ośrodki miejskie grupy III (600–2000 mieszkańców: Wawrzeńczyce, Skalbmierz, Słomniki, Działoszyce, Proszowice, Nowe Brzesko) i IV (do 600 mieszkańców: Koszyce). Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986), 371.

¹¹ Radosław Poniak, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014), 138–141.

wiek dla obu płci wynosił 100 lat, co można interpretować niekoniecznie jako dokładną wartość, a raczej zaokrąglenie wskazujące na bardzo sędziwy wiek¹².

Różnice związane z wiekiem są bardziej widoczne, jeśli porówna się sytuację między wsią a miastem. Średnia wieku ogółu ludności w mieście (26,9 lat) jest wyższa niż na wsi, znacznie rośnie też mediana (z 22 do 25 lat). Największa różnica pojawia się między kobietami ze wsi a tymi z miasta – średni wiek dla kobiet na wsi wynosił 24,2 lata, a w mieście 26,9. Mediana natomiast rośnie z 21 lat do 25. W mieście dla kobiet i mężczyzn jest ona taka sama. Średni wiek mężczyzn jest także wyższy w mieście o prawie 2 lata¹³. W mieście mamy wobec tego do czynienia z populacją nieco starszą, z mniejszym udziałem osób bardzo młodych. Miasto rozwijało się dzięki migracji, stąd mniej ludności w wieku dziecięcym i młodzieńczym niż na wsi, a zatem miary przeciętne wieku też były wyższe.

Tabela 2. Struktura ludności powiatu proszowickiego w latach 1790–1792 według biologicznych i ekonomicznych grup wieku

Wiek	Miasto		Wieś		Ogółem	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
Typ biologiczny						
0–19	1 813	41,9	12 398	45,0	14 211	44,5
20–59	2 213	51,2	13 817	50,1	16 030	50,2
60 i powyżej	291	6,7	1 299	4,7	1 590	5,0
Nieznany	9	0,2	64	0,2	73	0,2
Razem	4 326	100,0	27 578	100,0	31 904	100,0
Typ ekonomiczny						
0–14	1 422	32,9	9 710	35,2	11 132	34,9
15–64	2 742	63,4	17 147	62,2	19 889	62,3
65 i powyżej	153	3,5	657	2,4	810	2,5
Nieznany	9	0,2	64	0,2	73	0,2
Razem	4 326	100,0	27 578	100,0	31 904	100,0

Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; obliczenia własne.

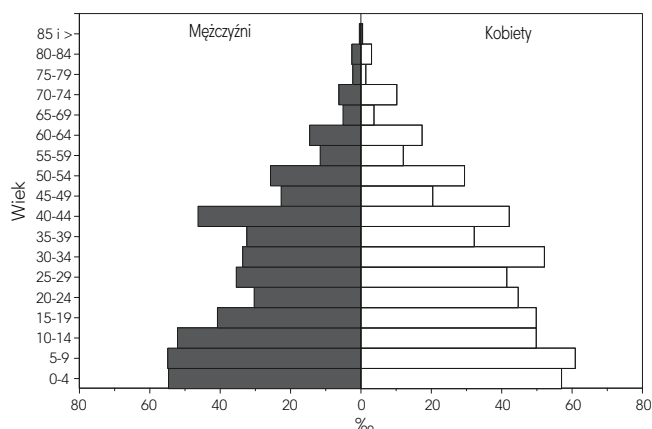
Zanim przejdziemy do analizy piramid wieku, warto przyjrzeć się bardziej ogólnemu podziałowi stosowanemu w demografii, czyli według grup typu

¹² Skupienia wieku są szczególnie widoczne właśnie wśród osób starszych – wiek 90 lat zapisano przy 17 osobach, 100 lat przy 5, natomiast w przedziale 91–99 lat zanotowano jedynie 8 osób.

¹³ Średni wiek mężczyzn w mieście wynosił 26,9 lat, a na wsi 25,1.

biologicznego i ekonomicznego¹⁴. Analizując podział ludności powiatu proszowickiego według tych kryteriów, zwraca uwagę niski odsetek ludności w wieku starszym (5% i mniej). Ponad 60% całej populacji znajdowało się w wieku produkcyjnym. Równocześnie wysoki odsetek ludzi młodych (35% do 15. roku życia, 45% do 20. roku życia) wskazywał, że społeczność nie miała problemów z zastąpieniem starszego pokolenia w przyszłości¹⁵. Zarówno w mieście, jak i na wsi reprezentowany był typ progresywny populacji¹⁶. Trzeba wziąć jednak pod uwagę, że wysoki odsetek osób młodych wynikał także z dużej liczby niemowląt i małych dzieci, z których spora część umierała w kolejnych latach życia w związku z wysoką umieralnością w tej grupie wiekowej. Większa reprezentacja populacji w grupie pośredniej (w wieku produkcyjnym) w mieście niż na wsi może także wynikać ze zjawiska migracji, które prowadziłyby do zwiększenia liczby ludności właśnie w tym przedziale wiekowym.

Wykres 1. Piramida wieku ludności miejskiej powiatu proszowickiego w latach 1790–1792

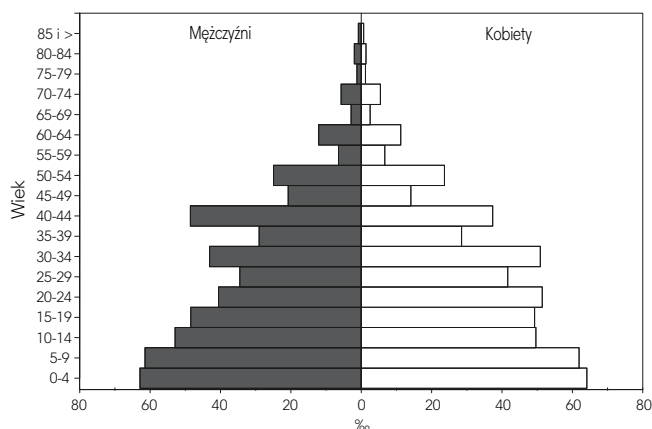
Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; opracowanie własne.

¹⁴ Według kryterium biologicznego przyjęto przedziały wieku: 0–19, 20–59 oraz 60 i więcej lat, a według typu ekonomicznego wyróżniono grupy 0–14, 15–64 i 65 i więcej lat (Kuklo, *Demografia*, 140).

¹⁵ Podobnie wyglądała struktura ludności na wsi w ziemi wieluńskiej obserwowana przez Janczaka – 4% osób w wieku 60+, 40% stanowili młodzi w wieku 0–14 lat, a 50% w wieku 0–19 lat (Janczak, „Dom, gospodarstwo”, 124).

¹⁶ Według klasyfikacji Sundbärge, polegającej na porównaniu proporcji między klasami 0–14, 15–49 oraz 50 i więcej lat struktura zarówno w mieście, jak i na wsi wskazywała na typ progresywny – na wsi proporcje te wyglądały następująco 35:54:11, w mieście 33:52:15. Idealne proporcje typu progresywnego powinny oscylować w okolicach 40:50:10, natomiast typ zastojowy reprezentowany jest przez podział 27:53:23.

Wykres 2. Piramida wieku ludności wiejskiej powiatu proszowickiego w latach 1790–1792

Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; opracowanie własne.

Na podstawie piramid płci i wieku można stwierdzić, że mamy do czynienia z typem progresywnym ludności według klasyfikacji Gustawa Sundbärga. Było to więc społeczeństwo młode, rozwijające się, z przewagą liczby urodzeń nad zgonami¹⁷. Możliwe jest nie tylko wyciągnięcie wniosków o strukturze płci i wieku populacji, ale także o niedoszacowaniu ludności w pewnych grupach wiekowych. Bardzo dobrze jest to widoczne w przypadku piramid wieku w przedziałach pięcioletnich – przedziały z okrągłą liczbą lat (30–34, 40–44, 50–54) są wyraźnie liczniejsze niż przedziały sąsiednie pozbawione tej właściwości, co wynikało głównie z zaokrąglania wieku do pełnych dziesiątek¹⁸. Skupienia wieku najlepiej obserwować w przedziałach jednoletnich, kiedy piramida wieku ma wyraźny wygląd „choinkowy”, charakterystyczny dla epoki prestatystycznej.

W większości spisów pojawia się problem z ustaleniem liczby dzieci poniżej pierwszego roku życia. Spośród 29 parafii siedem podaje wiek poniżej pierwszego roku¹⁹, zazwyczaj notując go jako pół roku lub 3 miesiące. Na tym tle wyróżnia się spis z Prandocina, w którym wiek 32 dzieci zapisano z dokładnością co do tygodnia. Niekiedy stosowano opisowe określenie niemowlęcia „przy piersi”. Prawdopodobna wydaje się hipoteza, że spisujący stosowali dwa systemy notowania

¹⁷ Kukło, *Demografia*, 136.

¹⁸ Por. Janczak, „Dom, gospodarstwo”, 122.

¹⁹ Są to: Czulice, Kazimierza Wielka, Kościelec, Książnice Wielkie, Niedźwiedz, Prandocin i Wrocimowice.

wieku bez zaznaczania, którego używają – w latach ukończonych i nieukończonych. Może na to wskazywać także łączny wskaźnik maskulinizacji dla wieku 0 i 1, który dla wsi i całej populacji powiatu wynosi 104, a dla miasta 102. Zapisanie niemowląt kilkumiesięcznych jako dzieci jednorocznych jest wobec tego całkiem prawdopodobne.

Zdziwienie może budzić niewielka przewaga dziewczynek nad chłopcami w wieku do 10 lat. Wskazuje ona na prawdopodobnie niedoszacowanie chłopców wśród ludności powiatu, nie jest to jednak różnica znacząca, szczególnie że wskaźnik maskulinizacji w grupie dzieci do 1. roku życia wynosi 104.

Charakterystyczna jest szeroka podstawa piramidy. Jednak porównując liczbę ludności wiejskiej do lat 7 z powiatem szadkowskim, analizowanym przez Juliana Janczaka (grupa 32 251 osób, a więc zbliżona do powiatu proszowickiego, badania w tym samym okresie, ale na innej podstawie źródłowej), w naszym powiecie jej udział w ogóle populacji był niższy – około 20% w stosunku do 25% uzyskanych przez Janczaka²⁰.

W grupie 20–34 lata kobiety stanowiły 55,3% populacji, a w grupie 40–49 lat ich udział był najniższy (43,3%). Dodatkowo można też zaobserwować niedobór mężczyzn w grupie wiekowej 15–34 lata. Najbardziej prawdopodobne wytłumaczenie wskazuje na strach związany z poborem do wojska, który skłaniał część mężczyzn do ukrywania się²¹. Działo się tak mimo tego, że spisy Komisji nie służyły celom wojskowym (z tego względu uznawano je też za bardziej wiarygodne). Kobiety w wieku rozrodczym narażone były na śmierć w czasie porodu i połogu, a mimo to były liczniejsze w powiecie niż mężczyźni, a to może wskazywać na znaczny niedobór płci męskiej²², tym bardziej, że wskaźniki gwałtownie zmieniają się na korzyść mężczyzn po 35. roku życia. Niedoszacowanie tego typu można też tłumaczyć, przynajmniej częściowo, większą mobilnością mężczyzn w młodym wieku związaną z poszukiwaniem pracy. Po 40. roku życia z kolei pojawia się problem z niedoszacowaniem kobiet, szczególnie zauważalny wśród osób w starszym wieku (szczególnie grupa 75 lat i więcej). W związku z biologicznymi uwarunkowaniami pod koniec życia powinna rosnąć przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami, jednak współczynnik maskulinizacji dla grupy 75+ wynosi 122. Widoczne jest to także na wykresach dla grupy kobiet powyżej

²⁰ Julian Janczak, „Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 8 (1975): 44.

²¹ Wyźga, *Parafia Raciborowice*, 119.

²² Ogólny wskaźnik maskulinizacji dla wsi w postaci 99 mężczyzn na 100 kobiet jest niski w porównaniu do wsi kujawskiej (108). Porównując rozkład w poszczególnych grupach wieku, można dojść do wniosku, że w powiecie proszowickim niedoszacowanie mężczyzn mogło być nieco większe niż na wsi kujawskiej (Kopczyński, *Studia nad rodziną*, 70).

50. roku życia²³. W miastach współczynnik maskulinizacji jest znacznie niższy – 110²⁴, jednak ze względu na zjawisko feminizacji i ogólnie wyższy odsetek kobiet, można byłoby oczekiwać wartości jeszcze niższych. Obserwacje te mogą sugerować, że pominięto znaczną część kobiet w podeszłym wieku zarówno na wsi, jak i w mieście. Grupy ludności, nieodgrywające znaczącej roli w społeczności, jak małe dzieci i ludzie starsi (szczególnie samotni, ubodzy itp.), były bardziej narażone na nieuwzględnienie w spisie. Oczywiście należy też wspomnieć i o tym, że społeczeństwa preindustrialne były podatne na wszelkiego rodzaju klęski elementarne, wahania sezonowe, aczkolwiek po wielkiej wojnie północnej na tych obszarach nie notowano większych plag dziesiątkujących ludność. Klęski elementarne nie stanowią jednak dobrego wytłumaczenia przewagi jednej płci nad drugą w danej grupie wiekowej. Oba wymienione niedoszacowania (młodych mężczyzn wspomniane wcześniej i starszych kobiet) występują także w spisach Komisji z innych terenów²⁵.

Interesująco przedstawia się wykres dla ludności miejskiej. Przede wszystkim zwraca uwagę przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami – bardzo widoczna do 50. roku życia, choć znowu w grupie 40–49 lat można spodziewać się ich niedoszacowania. W miastach kobiety stanowiły licznieszą grupę niż mężczyźni, mogły znaleźć zatrudnienie na przykład jako służba domowa, podczas gdy większość męskich rąk do pracy potrzebna była na wsi. Mimo śmierci kobiet w wieku rozrodczym, przewaga kobiet w wieku 20–40 lat w mieście jest widoczna, także ze względu na służbę, zdominowaną, choć jeszcze nie w takim stopniu jak w wieku następnym, przez kobiety. Dodatkowo przewaga kobiet wynikała też z niedoszacowania mężczyzn w wieku poborowym, o czym była mowa wcześniej. W grupie 20–35 lat jest ona szczególnie zauważalna. W przypadku miasta można też zaobserwować, że kształt piramidy jest nieco odmienny od tego na wsi. Jest ona nieco węższa u dołu, ale nadal jest to typ progresywny²⁶.

Stan cywilny w spisach Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej nie zawsze był odnotowywany, co stwarza poważne problemy badawcze. Ogółem podano go przy 12 899 osobach (40,4% populacji). W przypadku 19 osób nie wiadomo w jakim były wieku, co uniemożliwia uwzględnienie ich w analizie wieku i stanu cywilnego. Taka sytuacja dotyczy 9 żonatych mężczyzn, 7 zamężnych kobiet, 1 wdowy i 2 wdowców, przy czym z osób w małżeństwie 5 to pary (przy oboju

²³ Możliwe, że już po 40. roku życia pojawiły się problemy z niedoszacowaniem kobiet, co byłoby dodatkowym czynnikiem tłumaczącym znaczną nadwyżkę mężczyzn.

²⁴ Jednak grupa ludności starszej w miastach jest tak nieliczna, że trudno uznać to za podstawę do wyciągania szerszych wniosków.

²⁵ Por. Michał Kopczyński, „Cykl życia jednostki na wsi polskiej schyłku XVIII wieku”, *Studia Demograficzne* 127 (1997), 1: 100; Wyżga, *Parafia Raciborowice*, 118–119.

²⁶ Por. Kukło, *Demografia*, 136.

małżonkach brak wieku), 4 mężów bez podanego wieku (wiek żony znany i 2 żony bez znanego wieku (podany wiek męża). Liczba przypadków jest na tyle niewielka, że nie podważa dokładności dalszej analizy. Natomiast jeśli wziąć pod uwagę osoby powyżej 15. roku życia (drugą i trzecią grupę wiekową według kryteriów biologicznych), stan cywilny jest znany dla 64,4% kobiet i 64,0% mężczyzn. Osoby w stanie małżeńskim odnotowywano skrupulatnie, przy czym część osób (21 kobiet i 22 mężczyzn) występowała bez współmałżonka. Mogły to być osoby na służbie, małżonek mógł odejść lub być nieobecny. Wśród osób z podanych stanem cywilnym małżonkowie stanowią ponad 95% (12 283 osób). Równocześnie w stosunku do całej populacji w wieku powyżej 15 lat w stanie małżeńskim znajdowało się około 60% populacji. Na instytucji małżeństwa opierała się cała społeczność, stąd też luki w zakresie odnotowania osób tego stanu były niewielkie. Zazwyczaj zapis każdego gospodarstwa rozpoczynał się od gospodarza i jego żony. Ewentualne pominięcia mogły więc dotyczyć jedynie służby, nawet wśród komorników zwykle odnotowywano pary małżeńskie.

Tabela 3. Ludność dorosła powiatu proszowickiego (powyżej 15. roku życia) w latach 1790–1792 według stanu cywilnego i miejsca zamieszkania

Miejsce	Stan cywilny								Ogółem l.b.
	wolny		małżeński		wdowi		nieoznaczony		
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	
Miasto	17	0,6	1 850	63,8	125	4,3	908	31,3	2 900
Wieś	119	0,7	10 433	58,5	346	1,9	6 925	38,9	17 823
Razem	136	0,7	12 283	59,3	471	2,3	7 833	37,8	20 723

Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; obliczenia własne.

W przypadku dwóch pozostałych stanów cywilnych (wolnego i wdowiego) sytuacja przedstawia się natomiast o wiele gorzej. Większość osób bez podanego stanu cywilnego przynależała do jednej z tych grup. Udział osób stanu wolnego kształtujący się na poziomie poniżej 1%, a także rozkład osób o nieoznaczonym stanie cywilnym wieku wskazuje, że przy pannach i kawalerach nie zapisywano ich statusu. Z tego powodu prawie wszystkie osoby w młodym wieku bez podanej informacji będą należały do stanu wolnego. Określenie „kawaler” lub „młodzian” pojawia się przy głowach gospodarstwa (tylko w 11 parafiach ogółem), ale w niektórych okręgach (Witów, Koszyce) także przy niektórych służących. Ponadto czasami spotyka się to oznaczenie przy dorosłych synach gospodarzy. Panien zapisano niewiele (42 osób), z czego ponad połowa należała do stanu szlacheckiego. Z zasady nie zaznaczono więc stanu cywilnego panien, tym bardziej że żadna

z nich nie była głową gospodarstwa. Niekiedy można ustalić stan cywilny po nazwisku z zakończeniem „-ówna”, nie dokonano jednak tego na potrzeby naszej analizy²⁷. Natomiast w przypadku szlachty panny były o tyle łatwo wysledzić, że często obok imienia i nazwiska pojawiał się tytuł „Jmć Panna”.

O ile w stosunku do osób młodych można domniemywać, że większość była stanu wolnego, o tyle wraz z wiekiem sytuacja się komplikuje. Najmłodsze wdowy miały zaledwie 20 lat²⁸, wdowcy – 23²⁹. Liczba osób stanu wdowiego powinna rosnać wraz z wiekiem i być szczególnie wysoka wśród osób w wieku podeszłym. Jednak prowadzenie gospodarstwa, szczególnie na wsi, wymagało posiadania żony, stąd trudno powiedzieć, na ile mała liczba wdowców wynikała z ich niedoszacowania, a na ile z tego, że po utracie małżonki zawierali oni szybko kolejne małżeństwo – drugie wytłumaczenie w świetle innych danych jest bardziej prawdopodobne. Na pewno szanse wdowców na małżeństwo były o wiele wyższe niż wdów, szczególnie jeśli utraciły one męża po 40. roku życia³⁰. O ile grupa wdowców jest na tyle mała, że nie można przeprowadzić analizy statystycznej (53 osoby), o tyle dla wdów można już tego dokonać (418 osób). Więcej wdów zamieszkiwało wsie niż miasta (304 do 114), ale to w miastach ich udział w ogólnej liczbie ludności był większy (2,6% populacji; 5% kobiet). Dla 177 wdów znana jest grupa społeczna, z której pochodziły. Ponad 50% z nich należało do komorników lub kątników, czasami takie kobiety mieszkały z dziećmi. Stosunkowo duża grupa wdów należała również do kategorii zagrodników (22 osoby, 12,4%) i chałupników (32 osoby, 18%). Zaledwie 2 osoby pochodziły z rodziny kmieci, były to jednak matki gospodarzy, a nie głowy gospodarstwa. Wdowy stojące na czele gospodarstwa pojawiają się głównie w grupie o nieoznaczonym stanie społecznym, ale także wśród uboższej ludności chłopskiej. Wdowa z dziećmi bez dużego majątku nie miała specjalnych szans na powtórne małżeństwo, które było możliwe dla wdowca z własnym gospodarstwem. Warto jednak zwrócić uwagę, że wdów było więcej w mieście, gdzie znaczenie kobiet

²⁷ Nazwiska tego typu występują tylko w niektórych parafiach, co w przypadku analizy ludności całego powiatu okazuje się mało pomocne. W parafii Łętkowice przy 47 kobietach występują końcówki -ówna, co pozwoliłoby na zredukowanie grupy o stanie cywilnym nieoznaczonym o prawie 40%. Niemniej jest to chlubny wyjątek, ponieważ w zaledwie sześciu parafiach redukcja ta wyniosłaby więcej niż 10%, a w 10 parafiach zdarzały się pojedyncze przypadki lub całkowity brak osób z końcówkami fleksyjnymi nazwisk wskazującymi na stan panieński. Tym samym uwzględnienie tego czynnika wprowadza niejednorodność, znacznie utrudniającą interpretację zebranego materiału.

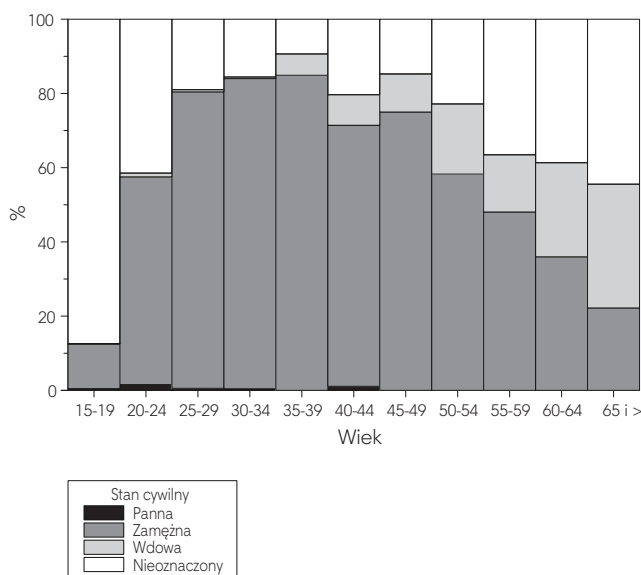
²⁸ Katarzyna Koniecznionka, służąca w Imbramowicach (par. Wrocimowice) i Maryanna Marcowa, głowa gospodarstwa w Prandocinie z roczną córką.

²⁹ Józef Nowak z witowskiego szpitala.

³⁰ Cezary Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie* (Białystok: Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, 1991), 75.

jako pomocy w gospodarstwie było mniejsze niż na wsi³¹. Na ich większą liczbę w mieście wpływ mogła mieć także migracja kobiet, która powodowała ich nadwyżkę nad mężczyznami, co utrudniało wejście w ponowne związki, z czym nie mieli problemu wdowcy³². W przeważającej liczbie przypadków wdowy były głowami gospodarstw domowych, zaledwie w niecałych 10% mamy do czynienia z wdowami mieszkającymi u swoich dzieci kierujących gospodarstwem³³. Udział wdów w populacji kobiet w mieście był nieznacznie wyższy niż na wsi³⁴.

Wykres 3. Kobiety w miastach powiatu proszowickiego w latach 1790–1792 według stanu cywilnego i grup wieku

Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; opracowanie własne.

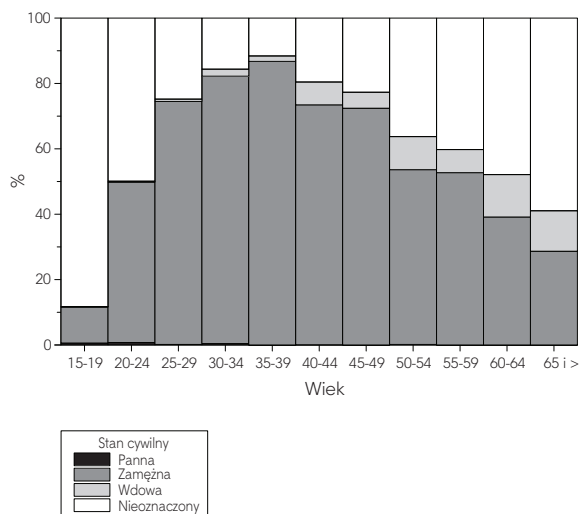
³¹ Por. Emilia Brodnicka, „Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w.”, *Przeszość Demograficzna Polski. Materiały i Studia* 2 (1968): 189.

³² Cezary Kukło, „Rodzina staropolska na tle europejskim. Podobieństwa i różnice rytmów rozwoju”, *Przeszość Demograficzna Polski. Materiały i Studia* 26 (2005): 33–34.

³³ Dodatkowo kolejne 11 wdów było spokrewnionych w innym stopniu z głowami gospodarstwa, ale mieszkało u krewnych. Przy czym należy wziąć pod uwagę, że kolejne 10% to komornice i kątnice, którym pozycja w gospodarstwie była opisana tylko w ten sposób, co teoretycznie nie wyklucza, że mogły być też spokrewnione z głową gospodarstwa.

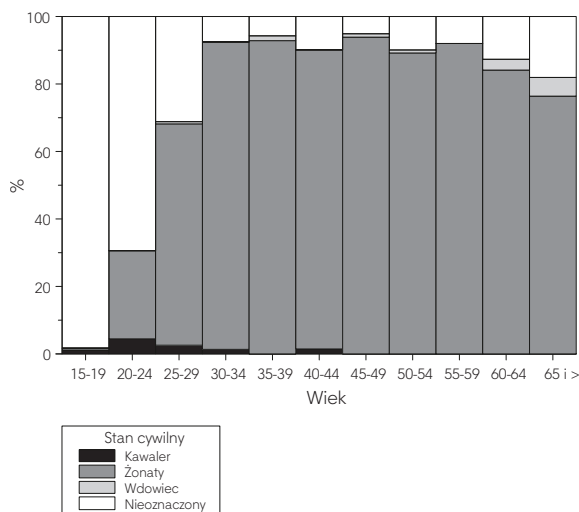
³⁴ W populacji kobiet powyżej 20. roku życia na wsi wdowy stanowiły 4% wszystkich kobiet, a w mieście 7,8%.

Wykres 4. Kobiety we wsiach powiatu proszowickiego w latach 1790–1792 według stanu cywilnego i grup wieku

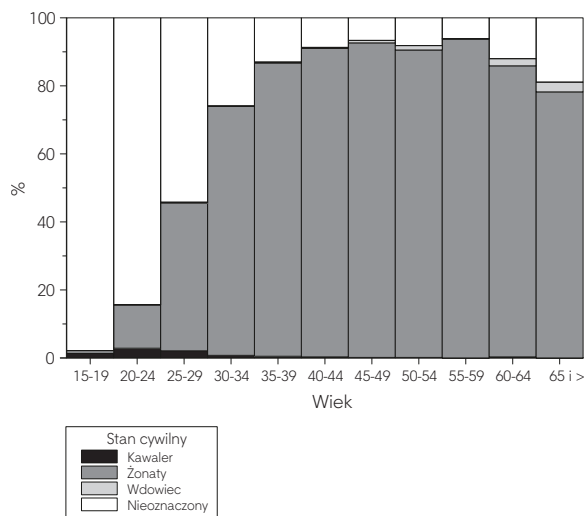
Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; opracowanie własne.

Wykres 5. Mężczyźni w miastach powiatu proszowickiego w latach 1790–1792 według stanu cywilnego i grup wieku

Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; opracowanie własne.

Wykres 6. Mężczyźni we wsiach powiatu proszowickiego w latach 1790–1792 według stanu cywilnego i grup wieku

Źródło: ANK, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–52; opracowanie własne.

Spisy pozwalają także analizować zmiany stanu cywilnego związane z wiekiem. Należy pamiętać, że pochodzą one z jednego okresu, więc pokazują tylko statyczny obraz społeczności, jej strukturę w danym momencie. Wartość materiałów spisowych dla tego typu analizy rośnie wraz z ich powtarzalnością w czasie. Nie dotyczy to naszych badań, ale wyciągnięcie pewnych wniosków jest możliwe. Na wykresach skumulowanych kolumnowych porównano mężczyzn i kobiety z miast i wsi, aby uwidocznić, jak odmiennie wygląda rozkład według stanu cywilnego w różnych grupach wiekowych. Wykresy tego rodzaju dobrze podsumowują też rozważania na temat niedoszacowania liczby osób stanu wolnego i wdowiego. W wypadku obu wykresów nieoznaczony stan cywilny jest bezwzględnie dominujący dla osób w wieku 15–19 lat, przy czym wśród kobiet w tym wieku spotyka się już mężatki. Można jednak stwierdzić, że właśnie dla tak młodych ludzi jest on równoznaczny ze stanem wolnym. W kolejnych grupach wiekowych jego procentowy udział w populacji spada. Wśród kobiet w wieku 20–24 lata już ponad 50% było w związkach małżeńskich, przy czym w mieście udział zamężnych kobiet w młodym wieku był wyższy. U mężczyzn dopiero w grupie 25–29 lata w mieście i 30–34 lata na wsi odsetek sięga powyżej 50%. Wyraźne jest więc opóźnienie w zawieraniu małżeństw między płciami, a także różnice w przypadku mężczyzn między miastem a wsią. Udział osób o stanie

cywilnym nieoznaczonym rośnie ponownie wśród starszych grup wiekowych – tym razem wcześniej u kobiet (po 50. roku życia) niż u mężczyzn (po 60. roku).

W przypadku mężczyzn nawet w podeszłym wieku udział osób o nieoznaczonym stanie cywilnym nigdy nie wynosił tyle, co u kobiet³⁵. Większość mężczyzn, także powyżej 65. roku życia, pozostawała w związkach małżeńskich (ponad 78% wszystkich mężczyzn), podczas gdy kobiety w tej grupie wiekowej w większości nie miały oznaczonego stanu cywilnego. Tak duży odsetek kobiet powyżej 50. roku życia o nieoznaczonym stanie cywilnym (ponad 40%) sugeruje, że mamy do czynienia z niezaznaczeniem stanu wdowiego. Wzrost tego odsetka w kolejnych grupach wiekowych potwierdza tę hipotezę. Oczywiście pewien odsetek populacji nigdy nie wchodził w związki małżeńskie (celibat definitywny)³⁶, ale gdyby odsetek ten był aż tak duży, jak wynika z liczby osób ze stanem nieoznaczonym, znalazłoby to odzwierciedlenie w wyglądzie piramidy wieku. W wypadku wdowców mamy zresztą do czynienia z podobnym niedoszacowaniem, jednak na o wiele mniejszą skalę. Należy wziąć również pod uwagę, że przedstawiona powyżej struktura według stanu cywilnego dotyczy tylko osób ze spisów, nie uwzględnia więc tych, które zostały w ogóle pominięte przy spisaniu ludności, a jak była mowa wyżej, piramida wieku i płci wskazuje na braki w ewidencji kobiet w wieku starszym. Można domniemywać, że ze względu na dokładną rejestrację małżeństw pominięto głównie wdowy i stare panny. Prawdopodobnie więc udział kobiet w stanie wolnym i wdowim (a raczej nieoznaczonym) dla starszych grup wiekowych byłby w rzeczywistości nieco wyższy, natomiast zamężnych kobiet jeszcze niższy.

Odsetek osób o nieoznaczonym stanie cywilnym, który dla mężczyzn spada do nieco ponad 6% grupy wiekowej 45–49 lat i 11% dla kobiet w wieku 35–39 lat, nawet biorąc pod uwagę, że część z nich mogła już być wdowcami i wdowami, wskazuje, że przynajmniej kilka procent populacji nigdy nie wstępowało w związek małżeński. Na podstawie materiałów spisowych dla żadnego rocznika liczba osób zamężnych i żonatych nie sięga 100%.

Na podstawie spisów, ze względu na statyczny obraz społeczności, trudno wypowiadać się o cyklu życia mieszkańca powiatu proszowickiego, szczególnie gdy nie można stwierdzić z pewnością, do jakiej grupy zaliczyć osoby o nieoznaczonym stanie cywilnym. Równocześnie można zastanawiać się, jak ludność powiatu proszowickiego wpisuje się w europejski model małżeństwa. John Hajnal,

³⁵ W zbiorczej grupie mężczyzn powyżej 65 lat wynosił niecałe 19%, a wśród kobiet prawie 60%.

³⁶ Cezary Kukło szacuje ten odsetek na 6–8% dorosłych mężczyzn i 2–3% dorosłych kobiet (*Demografia*, 277), w dużych ośrodkach miejskich celibat definitywny mógł dotyczyć nawet 20% kobiet i 15% mężczyzn (Cezary Kukło, „Małżeństwo, dzieci i rodzina w miastach i miasteczkach Korony w XVI–XVIII w.”, *Przegląd Historyczny* 103 (2012), 4: 703).

a za nim inni zachodnioeuropejscy badacze³⁷, powoływali się na demograficzne uwarunkowania charakterystyczne dla krajów Zachodniej Europy, takie jak późny wiek zawierania małżeństwa (23 lata dla kobiet, 26 lat dla mężczyzn), wysoki odsetek ludności pozostającej w celibacie definitywnym, wysoki udział służby w populacji, powiązanie małżeństwa z utworzeniem nowego gospodarstwa domowego³⁸.

W powiecie proszowickim kobiety wychodziły za mąż zazwyczaj po 20. roku życia, już w grupie wiekowej 25–29 lat większość z nich była mężatkami. Szybciej zawierano związki w mieście niż na wsi. Po 40. roku życia coraz więcej kobiet zostawało wdowami, większość z nich nie zawierała kolejnych związków, wobec czego liczba osób niezamężnych w kolejnych przedziałach wiekowych systematycznie rosła. Warto zwrócić uwagę, że w mieście zdecydowanie skrupulatniej odnotowywano wdowy, szczególnie widoczne jest to w przedziale wiekowym 35–39 lat, jednak na wsi także rosła liczba kobiet o stanie cywilnym nieoznaczonym wraz z wiekiem, co sugeruje, że mamy tam także do czynienia z dużą liczbą wdów. W przypadku mężczyzn małżeństwa zawierano później, zauważalna jest różnica między miastem a wsią. W mieście już po ukończeniu 20. roku życia pojawiają się mężczyźni żonaci, ale dopiero w kolejnym przedziale 25–29 lat jest ich ponad 50%. Zawieranie ślubów w tym wypadku trwa do 30. roku życia. Na wsi występuje opóźnienie – mężczyźni zawierali związki małżeńskie także w kolejnym przedziale wieku (wyraźny wzrost udziału mężczyzn żonatych między grupą 30–34 a 35–39 lat), przy czym nie należy wykluczać, że częściowo mogły to być kolejne związki. Zawieranie małżeństwa przez mężczyzn na wsi w wczesnym wieku było niepopularne, na co wskazuje udział mężczyzn żonatych wynoszący poniżej 20% w grupie wiekowej 20–24 lat i poniżej 50% w grupie 25–29 lat. Jest on znacznie niższy niż u kobiet, a także mężczyzn w miastach. W mieście po 30. roku życia już około 90% wszystkich mężczyzn pozostawało w związkach małżeńskich. Natomiast po 40. roku życia cykl życia mężczyzny na wsi i w mieście był zbliżony, zazwyczaj cały czas byli oni żonaci (nie sposób stwierdzić, w ilu przypadkach były to kolejne małżeństwa), dopiero po 60. roku życia część mężczyzn wdowieje i nie zawiera ponownych związków. Jest to najbardziej widoczna różnica między cyklami życia kobiet i mężczyzn, dla tych pierwszych okres wdowieństwa był zdecydowanie dłuższy i dotyczył większej

³⁷ Tine De Moor, Jan Luiten van Zanden, „Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period”, *Economic History Review* 63 (2010), 1: 16–20.

³⁸ John Hajnal, „Two Kinds of Preindustrial Household Formation System”, *Population and Development Review* 8 (1982), 3: 452; John Hajnal, „European Marriage Pattern in Perspective”, w: *Population in History: Essays in Historical Demography*, red. David V. Glass, David E.C. Everley (Chicago: Aldine Publishing Company, 1965), 101–143.

części populacji. W przypadku mężczyzn przeważająca większość pozostawała w związku małżeńskim nawet w podeszłym wieku. Powyżej 50. roku życia mężczyzn w stanie cywilnym nieoznaczonym i wdowim było 35% w stosunku do 55% kobiet³⁹. Należy także podkreślić, że szanse mężczyzny na małżeństwo były wyższe niż kobiety – między 40. a 59. rokiem życia średnio 90% mężczyzn było żonatych, podczas gdy kobiety w żadnej grupie wiekowej nie osiągnęły takiego udziału. Można założyć, że małżeństwo mężczyzn kończyło się zwykle wraz z śmiercią. Mężczyzna, nawet nieposiadający majątku, ciągle mógł pracować oraz zarabiać na swoje utrzymanie i miał większe szanse na wstąpienie w kolejny związek małżeński niż kobieta po zakończeniu okresu rozrodczego. Dodatkowo nie bez znaczenia pozostaje krótszy wiek życia mężczyzn.

Ponieważ często nie odnotowywano stanu cywilnego, trudno definitywnie wypowiadać się o różnicach między miastem a wsią. Notacja osób w stanie małżeńskim jest tutaj najbardziej wiarygodna. W pozostałych przypadkach nieoznaczony stan cywilny nie pozwala rozróżnić osób, które pozostały w celibacie definitywnym od tych w stanie wdowim. Niewątpliwie najdokładniej wdowy zaznaczano w miastach – w grupie powyżej 50. roku życia stanowiły one 40% dwóch grup (wdów i kobiet o stanie cywilnym nieoznaczonym). Można podejrzewać, że wynikało to ze sporej obecności wdów w miastach, szczególnie tych, które prowadziły własne gospodarstwa domowe (ok. 50%).

Warto jednak zauważyć, że przynajmniej jeśli chodzi o osoby w stanie małżeńskim, różnice nie były znaczne. Udział osób w stanie małżeńskim w ogóle populacji według wieku wykazuje znaczącą różnicę między kobietami i mężczyznami, natomiast nie wskazuje, by miejsce zamieszkania miało znaczenie. W przypadku kobiet i mężczyzn zarówno w mieście, jak i na wsi, mamy do czynienia z odmienną strukturą według stanu cywilnego. Kobiety nieco wcześniej zawierały związki, ale sporo z nich po śmierci współmałżonka przechodziło do grupy wdów i ten odsetek rósł w kolejnych grupach wiekowych. W miastach prawdopodobnie była też większa grupa kobiet pozostających w celibacie definitywnym, co można stwierdzić po udziale osób niezamężnych we poszczególnych grupach wiekowych, niemniej na podstawie samym spisów nie da się tego definitywnie stwierdzić. Natomiast różnice między miastem i wsią są szczególnie interesujące, jeśli weźmie się pod uwagę wiek zawierania małżeństw. W europejskim

³⁹ Warto zauważyć, że w powiecie mamy prawdopodobnie do czynienia z niedoszacowaniem kobiet w wieku podeszłym (por. omawiany wyżej współczynnik maskulinizacji), co wskazuje, że podana dysproporcja mogła być jeszcze bardziej niekorzystana dla kobiet, dla mężczyzn zaś jest stosunkowo wiarygodna.

modelu małżeństwa zwraca się uwagę na opóźnienie tego wieku w przypadku miasta, podczas gdy w powiecie proszowickim jest to właściwe dla wsi⁴⁰.

Populacja powiatu proszowickiego cechuje się podstawowymi właściwościami przypisywanymi europejskiemu modelowi małżeństwa. Wiek zawarcia pierwszego małżeństwa w wypadku kobiet przypadał zwykle po 20. roku życia, wśród mężczyzn po 25., niemniej przypadki ślubu przed ukończeniem 20 lat wśród kobiet nie były wyjątkiem. Jeśli chodzi o celibat definitywny, zjawisko to występowało, szczególnie wśród kobiet w miastach, choć nie da się na podstawie samych spisów Komisji określić jego skali. John Hajnal powoływał się również na odsetek kobiet niezamężnych wśród ogółu kobiet w grupie wiekowej 20–39 lat⁴¹. W tym przypadku ujawnia się prawdopodobnie największa różnica – w powiecie proszowickim ten odsetek wynosił 23,7% dla kobiet i 39,7% dla mężczyzn. Po raz kolejny pojawiają się ciekawe różnice między miastem a wsią – w mieście żyło 19,2% kobiet niezamężnych i 22,2% mężczyzn niezonatych, na wsi odpowiednio 24,0% i 42,6%. Wysoki odsetek mężczyzn wynika z późniejszego zawierania przez nich małżeństwa i pozostawania przeważnie do 30. roku życia w stanie wolnym.

Podsumowanie

Populacja powiatu proszowickiego była młoda, co stanowiło cechę wspólną zarówno dla miasta jak i wsi, a także właściwą epoce preindustrialnej, gdy większość ludności nie dożywała sędziwego wieku, a wiele dzieci umierało przed osiągnięciem dojrzałości. Drugą istotną cechą jest rola małżeństwa w społeczności, większość ludności wstępowała w związek małżeński, choć nigdy nie dotyczyło to całości populacji. Niemniej dla większości był to oczywisty wybór, ścieżka wspólna dla 80–90% osób w niektórych grupach wiekowych. Małżeństwo w większości przypadków tworzyło podstawę rodziny i gospodarstwa domowego, zapewniało niezależność, co także stanowiło o jego atrakcyjności. Warto podkreślić jeszcze raz różnicę między sytuacją kobiet i mężczyzn w podszłym wieku – podczas gdy mężczyźni po owdowieniu, szczególnie ci w dobrej sytuacji majątkowej, mogli liczyć na ponowny związek małżeński, sytuacja kobiet przedstawiała się gorzej i zasiłały one szeregi wdów. Ciekawsze wnioski przyniesie niewątpliwie w przyszłości analiza stanu cywilnego i pozycji kobiet oraz mężczyzn w gospodarstwie domowym.

⁴⁰ Katherine Lynch zwraca uwagę, że wyższy wiek zawierania małżeństw w populacjach miejskich wiązał się z przyczynami gospodarczo-społecznymi, szczególnie wśród imigrantów wiek ten był wyższy ze względu na konieczność zdobycia podstaw przyszłej egzystencji przed zawarciem związku małżeńskiego. Katherine A. Lynch, „The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal”, *Journal of Family History*, 16 (1991), 1: 84–85.

⁴¹ Hajnal, „European Marriage”, 136–137.

Dokonywanie porównań między ludnością wiejską i miejską powiatu proszowickiego jest utrudnione ze względu na znaczącą różnicę w wielkości materiału źródłowego – ok. 90% całej ludności to mieszkańcy wsi. W sposób oczywisty to właśnie oni decydowali o charakterze struktury demograficznej powiatu. Różnice między wsią i miastem nie były duże, a wobec dysproporcji w zakresie wielkości obu grup, niewielkie odchylenia (jak np. wyższa średnia i mediana wieku, przesunięcie we wstępowaniu w związki małżeńskie) nie miały większego wpływu na charakter całego powiatu. W ten sposób wykresy, które zostały zamieszczone w artykule, osobno dla ludności miejskiej i wiejskiej, dla ogółu populacji wyglądałyby właściwie tak samo jak te dla wsi. Miasta powiatu proszowickiego nie były duże, największe – Wawrzeńczyce – liczyły niewiele ponad tysiąc mieszkańców⁴². Na podstawie spisów nie sposób ocenić, jaki wpływ na struktury demograficzne miast powiatu mogło mieć położenie w pobliżu Krakowa. Niedobory ludności w młodym wieku prawdopodobnie można wiązać nie tylko z niedoskonałością materiału spisowego, ale także z migracjami do dużego ośrodka miejskiego, tym bardziej że dotyczą one głównie mężczyzn w miastach. Także rolniczy charakter okolicy, nastawionej na uprawę roli i drobne rzemiosło, nie sprzyjał wykształceniu się znaczących różnic w strukturze demograficznej.

Więcej ciekawych wniosków w zakresie struktury ludności, szczególnie miast, mogłoby przynieść porównanie z innymi terenami województwa krakowskiego, a także z ludnością żydowską powiatu proszowickiego czy wspomnianymi już metrykami parafialnymi. Spisy Komisji stwarzają możliwość szybkiej i stosunkowo łatwej analizy znacznych obszarów, co stanowi ich niewątpliwą przewagę nad innymi źródłami (metryki), jakimi dysponujemy dla epoki. Nie zmienia to faktu, że jest to jedna podstawa źródłowa, w samym swoim założeniu stosunkowo niejednolita, a jej jakość uzależniona była od wielu czynników (staranność w sporządzaniu formularzy, wiedza o parafii, jaką dysponowali spisujący, znajomość wieku spisujących itp.).

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego, sygn. 29/30/0/3/41, 50–51.

Opracowania

Brodnicka, Emilia. „Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w.”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 2 (1968): 177–215.

⁴² Przy czym spisy Komisji notują jedynie małą część ludności Wawrzeńczyce, a wyższa liczba mieszkańców jest znana na podstawie spisu Poniatowskiego, niestety nieprzydatnego dla analizy struktury demograficznej.

- de Moor Tine, Jan Luiten van Zanden. „Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period”. *Economic History Review* 63 (2010), 1: 1–33.
- Hajnal, John. „European Marriage Pattern in Perspective”. W: *Population in History: Essays in Historical Demography*, red. David V. Glass, David E.C. Eversley, 101–143, Chicago: Aldine Publishing Company, 1965.
- Hajnal, John. „Two Kinds of Preindustrial Household Formation System”. *Population and Development Review* 8 (1982), 3: 449–494.
- Janczak, Julian. „Dom, gospodarstwo i rodzina wiejska w Wieluńskim u schyłku XVIII stulecia”. W: *Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*, red. Piotr Franaszek, 117–129. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.
- Janczak, Julian. „Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego”. *Przeszość Demograficzna Polski* 8 (1975): 3–55.
- Każmierczyk, Ewa. „Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych – przykład powiatu proszowickiego”. *Przeszość Demograficzna Polski* 38 (2016), 2: 73–101.
- Kopczyński, Michał. „Cykl życia jednostki na wsi polskiej u schyłku XVIII wieku”. *Studia Demograficzne*, 127 (1997), 1: 97–115.
- Kopczyński, Michał. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*. Warszawa: Krupski i S-ka, 1998.
- Kuklo, Cezary. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.
- Kuklo, Cezary. „Gospodarstwo domowe mieszczan-rolników kłobuckich w końcu XVIII wieku”. W: *Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*, red. Piotr Franaszek, 161–165. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.
- Kuklo, Cezary. *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998.
- Kuklo, Cezary. „Małżeństwo, dzieci i rodzina w miastach i miasteczkach Korony w XVI–XVIII w.”. *Przegląd Historyczny*, 103 (2012), 4: 697–731.
- Kuklo, Cezary. „Rodzina staropolska na tle europejskim. Podobieństwa i różnice rytmów rozwoju”. *Przeszość Demograficzna Polski* 26 (2006): 27–45.
- Kuklo, Cezary. *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*. Białystok: Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, 1991.
- Kuklo, Cezary. „Struktura demograficzna małego miasta polskiego w końcu XVIII wieku: przykład Radziejowa na Kujawach”. W: *Gospodarka – społeczeństwo – ustrój. Studia dedykowane Profesorowi Stefanowi Cackowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziątą piątą rocznicę pracy naukowej*, red. Krzysztof Mikulski: 103–116. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997.

- Lynch, Katherine A. „The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal”. *Journal of Family History* 16 (1991), 1: 79–96.
- Obraniak, Włodzimierz. „Oblicze wsi wieluńskiej w epoce Sejmu Wielkiego”. *Studia Demograficzne*, 16 (1968): 109–122.
- Poniat, Radosław. *Śłużba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVII do końca XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.
- Szołtysek, Mikołaj. „Age Heaping and Digit Preference in Eighteenth-century Poland-Lithuania: Who Was Rounding off Their Age, and Why”. W: *Studies on Family and Household in Preindustrial Poland*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kuklo, 163–198. Białystok: Institute for Research of European Cultural Heritage, 2015.
- Szołtysek, Mikołaj. *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and Analyses*. Bern: Peter Lang, 2015.
- Wyźga, Mateusz. *Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2011.
- Wyźga, Mateusz. „W czasach staropolskich”. W: *Przy wielkiej drodze. Gmina Igołomia-Wawrzeńczyce od wieków średnich do współczesności*, 11–256. Igołomia-Wawrzeńczyce, 2012.

Struktura demograficzna ludności wyznania rzymskokatolickiego powiatu proszowickiego w końcu XVIII wieku

Streszczenie

Podstawą źródłową artykułu są Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej, które są dobrym źródłem do analizy struktury demograficznej ludności pod koniec XVIII wieku, szczególnie w przypadku większych terytoriów takich jak powiat. W pracy skupiono się głównie na różnicach występujących między miastem a obszarami wiejskimi w powiecie proszowickim województwa krakowskiego. Populacja powiatu proszowickiego była młoda, choć średni wiek był nieznacznie wyższy dla ludności miejskiej. W miastach mieszkało więcej kobiet, ale nie była to przewaga znacząca. Większość ludności w ciągu swojego życia zawierała przynajmniej jeden związek małżeński, przy czym występowały różnice w przebiegu cyklu życia kobiet i mężczyzn. Wiele kobiet wraz z wiekiem wdowiowało i nie zawierało ponownych związków. Natomiast analiza zróżnicowania populacji z uwzględnieniem płci, wieku i stanu cywilnego wskazuje, że struktury demograficzne ludności miejskiej i wiejskiej nie były znacząco odmienne, podobnie jak nie odbiegały od innych dotychczas zbadanych populacji z obszarów dawnej Rzeczypospolitej (Kujawy, ziemia wieluńska).

Słowa kluczowe: struktura demograficzna, Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe, spisy ludności, powiat proszowicki, Małopolska, XVIII wiek, demografia historyczna

Demographic Structure of the Population of the Roman Catholic Denomination in the County of Proszowice at the End of the 18th Century

Summary

The source basis for the article are the censuses of the Civil-Military Order Commission, which generally are a good source to any analysis of demographic structure at the end of the 18th century, especially in the case of bigger regions such as counties. In the article the main attention is paid to the differences between the town and the rural surroundings in the Proszowice County of the Cracow Voivodeship. The population of the Proszowice County was young, although the average age of urban population was a little higher. Women outnumbered men in towns but insignificantly. The majority of the population contracted at least one marriage, but the cycles of men and woman lives were different. Many widows did not contract new marriages. An analysis of the population diversity according to their sex, age and marital status has proved that the demographic structures of rural and urban populations were not significantly different, and neither were they different from other populations so far analysed that lived within the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Kujawy, Wieluń Land).

Keywords: demographic structure, Civil-Military Order Commissions, censuses, Proszowice County, Lesser Poland, the 18th century, historical demography